

VOEGWOORDVERVOEGING: MORFOLOGISCH OF SYNTACTISCH VERSCHIJNSEL?

1. Inleiding

Binnen de morfosyntaxis van de Nederlandse dialecten heeft het onderzoek naar voegwoordvervoeging een meer dan respectabele status verworven. De eerste melding van het verschijnsel dateert al uit de 19de eeuw (Beckering Vinckers 1872), en ook in de eerste helft van de 20ste eeuw zijn relevante bijdragen tot het onderzoek geleverd (o.a. Van Haeringen 1939).⁽¹⁾

(1) *Voorbeelden van voegwoordvervoeging*

- a. Beckering Vinckers (1872):
Lummel deiste biste. (Groningen)
'Lummel dat (2enk.) je bent.'
- b. Van Haeringen (1939:161):
Azze Kees en Willem komme. (Holland)
'Als (3mv.) Kees en Willem komen.'

In die oudere bijdragen over voegwoordvervoeging, van Beckering Vinckers (1872) over Van Haeringen (1939, 1958) tot Vanacker (1949), gaat het vaak om geïsoleerde vormen die her en der in het taalgebied opduiken, of, in het beste geval, om delen van paradigma's: in geen enkele oudere bijdrage wordt een volle-

⁽¹⁾ De data die in dit artikel gebruikt worden, zijn grotendeels verzameld binnen het VNC-project *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (2000-2003). Onze dank gaat uit naar iedereen die bij het project betrokken is geweest. Verder heeft dit artikel aan diepgang gewonnen door de commentaren van het publiek bij de workshop 'Dialect Syntax in the Westgermania' (Freiburg, 29 november-1 december 2001, door Gunther De Vogelaer & Magda Devos) en bij het Internationales Symposium „Prozesse sprachlicher Verstärkung“ (Passau, 18-19 november 2005, door Johan van der Auwera), en door de opmerkingen van Georges De Schutter, Ton Goeman en Johan Taeldeman bij het proefschrift van Gunther De Vogelaer (2005).

dig vervoegingsparadigma vermeld bij voegwoorden, zoals dat bij werkwoorden voorkomt.⁽²⁾ Met de ontdekking van vervoegingsuitgangen voor een pronomen van de eerste persoon enkelvoud in Zeeland (De Visser & Goeman 1979) is de aanzet gegeven tot de beschrijving van volledige voegwoordparadigma's, o.a. in Goeman (1980, 2000). Daarbij wordt het niet langer nodig geacht dat een bepaalde vorm een overte flectie-uitgang draagt; de identiteit met het verbale paradigma volstaat om een vorm 'vervoegd' te noemen. Dat wordt geïllustreerd in (2).

(2) *Volledig voegwoordparadigma in het dialect van Geraardsbergen*
(Goeman 1980:295)

1 enk.	<i>da-k</i>	naast ww.	<i>ga-k</i>
2 enk.	<i>da-je</i>		<i>ga-je</i>
3 enk.m.	<i>da-t-en / da-t-a</i>		<i>ga-t-en / ga-t-a</i>
1 mv.	<i>da-me</i>		<i>ga-me</i>
2 mv.	<i>da-je</i>		<i>ga-je</i>
3 mv.	<i>daa-n-ze</i>		<i>gaa-n-ze</i>

In het paradigma voor het Oost-Vlaamse Geraardsbergen duikt slechts overte flectie op in de derde persoon mannelijk enkelvoud (een *-t*) en in de derde persoon meervoud (een *-n*), maar de identiteit tussen werkwoordelijk en voegwoordelijk paradigma is toch compleet. De flectie-uitgang na het werkwoord valt weg wanneer er een pronomen volgt, behalve in 3enk.m. en 3mv. In de grammaticale personen waar flectie-uitgangen gedeleerd of geassimileerd worden, valt het dan ook niet langer te verwachten dat een vervoegd voegwoord over overte flectie beschikt.

⁽²⁾ De voorbeelden van Beckering Vinckers en Van Haeringen, allebei getoond in (1), verschillen in die zin dat het voorbeeld van Beckering Vinckers pro-drop veroorzaakt, terwijl in Van Haeringens voorbeeld wel een zinssubject uitgedrukt wordt. Om die reden wordt de rechtmatigheid van het 2enk.-voorbeeld van Beckering Vinckers wel eens betwijfeld; de *-ste* in *daste* zou als een pronomen geïnterpreteerd moeten worden (Tiersma 1985, Van der Meer 1991). De flectie-uitgang na het voegwoord is ook in (1a) echter identiek aan die na het werkwoord in de bijzin, een plaats waar pronomina nooit opduiken, wat een sterk argument is om *-ste* als een flectie-uitgang te beschouwen. Zie ook sectie 2.2.

2. Verklaringen voor voegwoordvervoeging

2.1. Voegwoordvervoeging: een perifeer of centraal verschijnsel?

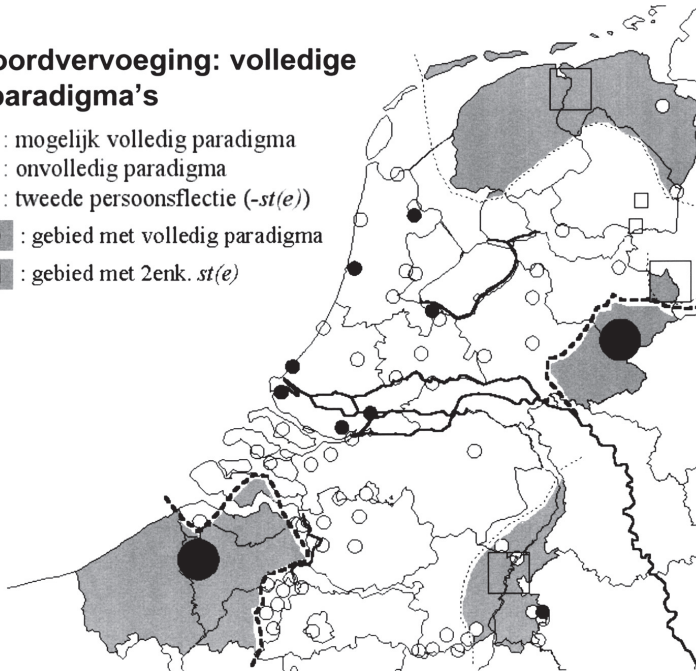
Het paradigma in (2) toont een wat paradoxaal aspect van het hele onderzoek rond voegwoordvervoeging: voegwoordvervoeging is op het eerste gezicht een erg opmerkelijk en interessant syntactisch verschijnsel, maar zelfs in volledige paradigma's zoals (2) is overte flectie allesbehalve alomtegenwoordig, en ligt het bijgevolg voor de hand om een verklaring voor het verschijnsel te zoeken in een oppervlakkige gelijkmaking van enclitische clusters na voegwoorden en vervoegde werkwoorden, i.e. een morfologisch-fonologische verklaring. Bovendien zijn voegwoordvervoegingsparadigma's doorgaans defectief, zoals blijkt uit onderstaande kaart; slechts in een paar regio's in het taalgebied komen volledige paradigma's voor (zie De Vogelaer 2005:101-103 voor een uitgebreidere bespreking). Ter verduidelijking: volledige paradigma's op de kaart zijn paradigma's waarin de identiteit tussen voegwoordelijk en verbaal paradigma volledig is, zoals in (2). Dialecten met een onvolledig paradigma hebben die identiteit niet, maar beschikken wel over minstens één vorm met overte flectie.

Het paradoxale aspect aan voegwoordvervoeging komt goed naar voren in het werk van Ton Goeman: in een vroege publicatie (Goeman 1980:299) heet het dat voegwoordvervoeging "peripheral and optional" is, en niet het resultaat van een "active syntactic process". Op deze stelling wordt in een jongere publicatie teruggekomen: "Comp-agreement staat niet geïsoleerd. [...] Voegwoordcongruentie kan niet langer als een perifeer verschijnsel beschouwd worden" (Goeman 1997a:106-107). In Goeman (2000:271) luidt het dat "fusievormen tussen modaal hulpwerkwoord en enclitisch pronomen een potentiële bron van voegwoordvervoeging zijn." Voegwoordvervoeging is in Goeman (2000) dus het resultaat van allerlei morfofonologische processen in de verbale enclise, vooral na modale hulpwerkwoorden, die naar de voegwoordelijke enclise gekopieerd worden (zie verder sectie 2.2).

Binnen de hedendaagse taalkunde, en zeker binnen de generatieve stroming, is de morfologische verklaring voor voegwoordvervoeging wellicht een minderheidsstandpunt: er lijkt een zekere overeenstemming te zijn dat het bestaan van voegwoordvervoeging verklaard moet worden als een manifestatie van een universeel beschikbare zinsstructuur (o.a. Hoekstra & Marác 1989; Haegeman 1992:89; De Schutter 1994, 1997; zie Goeman 1997b voor een vollediger overzicht; zie ook sectie 2.3).

voegwoordvervoeging: volledige paradigma's

- : mogelijk volledig paradigma
- : onvolledig paradigma
- : tweede persoonsflectie (-*st(e)*)
- (grijs) : gebied met volledig paradigma
- (grijs) : gebied met 2enk. *st(e)*

2.2. Voegwoordvervoeging als morfologische variatie bij pronomina

Eén manier om voegwoordvervoeging te verklaren is door ervan uit te gaan dat niet zozeer 'echte' flectie-uitgangen worden aangetroffen na het voegwoord, dan wel in enclitische gevormde varianten van subjectpronomina. Zo is de flectiestatus van Beckering Vinckers' (1872) *st*-vormen in 2enk. herhaaldelijk ter discussie gesteld. Reeds Van Helten (1882, 1887:280-281) beschouwde *-stu* en *-ste* als speciale enclitische, pronominale vormen (zie ook J. Hoekstra 1997). Ook in het paradigma in (2) staan enkele vormen die weliswaar mogelijk op voegwoordvervoeging kunnen wijzen, maar mogelijk ook niet. Achter vormen als *daje* (2enk./mv.) of *dame* (1mv.) kan een vervoegd voegwoord schuilgaan waarvan de uitgang is gedeleerd of geassimileerd, maar aangezien de pronomina *je* en *me* ook in proclise voorkomen, hetzij in Geraarsbergen, hetzij elders, kunnen de vormen in kwestie ook gewoon samengesteld zijn uit een onvervoegd *da(t)* en een pronomen.

Aan morfologische verklaringen zijn een aantal problemen verbonden. Zo is een morfologische verklaring voor voegwoordvervoegingen met een overte flectie-uitgang in de taalkundige literatuur alleen voorgesteld voor de

(oostelijke) 2enk.-flectie met de uitgang *-s(t)*, en lijkt ze veel minder voor de hand te liggen voor de (westelijke) gevallen waar meervoudige subjecten een *-e* of een *-n* doen verschijnen aan het werkwoord (b.v. *daa-n-ze* in (2), of 3mv. *azze ze* in Holland), waar de flectie-uitgang en de eerste consonant van het pronomen duidelijk van elkaar te onderscheiden klanken lijken. Hoewel Hoekstra & Smits (1997:7-10) aanzienlijke verschillen suggereren tussen voegwoordvervoeging van het oostelijke en van het westelijke type, zou het verbazen als beide types op een totaal andere manier verklaard moeten worden, ook al omdat het westelijke type voegwoordvervoeging ook in de oostelijke *st*-dialecten wordt aangetroffen (cf. de kaart, supra). Bovendien kan een al te sterke focus op morfologische verklaringen leiden tot de stelling dat voegwoordvervoeging niet zou bestaan: alles wat na het voegwoord wordt aangetroffen, zou dan als (een enclitische variant van) een pronomen worden beschouwd. Zelfs sceptici (zoals Van Marle 2000:453) erkennen evenwel dat de affixstatus van een aantal uitgangen boven alle twijfel verheven is, te weten die van de vervoegingselementen die opduiken voor niet-pronominale NP's, zoals de *-e* in het Hollands en de *-n* in het Vlaams en in de noordoostelijke dialecten.

2.3. Voegwoordvervoeging als realisatie van een universele syntactische constellatie

Behalve morfologische verklaringen voor voegwoordvervoeging zijn er ook syntactische verklaringen voorgesteld, die met elkaar gemeen hebben dat de identiteit tussen werkwoordelijk en voegwoordelijk paradigma inderdaad als een voldoende voorwaarde wordt beschouwd om van voegwoordvervoeging te spreken. Voegwoordvervoeging is dan geen geïsoleerd maar een behoorlijk systematisch verschijnsel, dat als een belangrijk kenmerk van de Nederlandse syntaxis beschouwd mag worden, ook al komt het in het Standaardnederlands niet voor. Bovendien zou voegwoordvervoeging ook correleren met bepaalde andere eigenschappen van de Nederlandse syntaxis. Zo probeert Van Haeringen (1939:176) woordvolgorde aan te wenden in zijn verklaring voor voegwoordvervoeging, door de notie "syntactische voorbarigheid" te introduceren. Binnen de Germaanse talen is voegwoordvervoeging alleen geattesteerd in het Nederlands en het Duits, precies de twee talen die qua woordvolgorde beschikken over zinsfinale persoonsvormen in de bijzin. Vervoegde voegwoorden zouden functioneren als een middel om de spanning te verlichten die ontstaat door de grote afstand

tussen subject en persoonsvorm, “door de persoonsvorm als het ware reeds in de aanvang van de bijzin aan te kondigen”. Recenter schrijven Hoekstra & Marác (1989) voegwoordvervoeging toe aan de zgn. ‘I-naar-C-verplaatsing’ in bepaalde dialecten, die zich onder meer vertaalt in een ‘Verb Second’-constraint in de hoofdzin. De implicatie van die analyse is dat vervoeging in het Nederlands niet gebonden is aan een bepaalde woordsoort, maar aan een positie in de zin (of liever: in de boomstructuur), in casu de C-positie, waar zowel vervoegde werkwoorden in de hoofdzin als voegwoorden in de bijzin terechtkomen. Onder meer in Haegeman (1992:89) wordt die visie aangehangen, en ze wordt verder uitgewerkt door De Schutter (1994,1997), die meer gelijkenissen vaststelt tussen het gedrag van pv.’s in de hoofdzin en voegwoorden in de bijzin, respectievelijk in het Vlaams en het Brabants: in het Vlaams kunnen zowel de pv. in een hoofdzin met inversie als het voegwoord vervoegd worden, en beide kunnen bovendien ook gevolgd worden door een subjectverdubbeling (zie SAND: hoofdstuk 3), terwijl in het Brabants noch vervoeging van voegwoorden mogelijk is, noch verdubbeling na zowel voegwoorden als pv.’s in inversie.

Voor de verklaringen die binnen een generatief kader voorgesteld zijn, zien voegwoordvervoeging als een systematisch verschijnsel: de gelijkenissen tussen werkwoordelijke en voegwoordelijke paradigma’s, zoals in (2), zijn structureel van aard, geven aan dat beide elementen op dezelfde plaats in de zin staan en daardoor een gelijklopend gedrag vertonen, dat dan toegeschreven wordt aan bepaalde wetmatigheden binnen de Universele Grammatica. Hoewel deze visie vanuit theoretisch oogpunt erg aantrekkelijk is, kampt ze toch met ernstige empirische problemen (cf. Goeman 1997a:87). Ten eerste is voegwoordvervoeging allesbehalve algemeen in het taalgebied, waardoor allerlei syntactische beïnvloedingsfactoren zoals het bestaan van tangconstructies in het beste geval als noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde kunnen gelden voor het ontstaan van voegwoordvervoeging. Ten tweede zijn er, zelfs uit de oudste bronnen over voegwoordvervoeging, behoorlijk wat dialecten bekend met een defectief voegwoordelijk paradigma (cf. de kaart, supra), en is de vervoeging bovendien meestal optioneel, waardoor, zelfs in dialecten met voegwoordvervoeging, voegwoorden qua syntactisch gedrag toch nog duidelijk afwijken van werkwoorden. En ten derde is voegwoordvervoeging een rarissimum in de talen van de wereld (cf. de afwezigheid van het verschijnsel in taaltypologische overzichten als Corbett 1991, 2000; Siewierska 2004; zie ook Goeman 1997a).

2.4. Een SAND-perspectief

De huidige verklaringen voor voegwoordvervoeging, zowel de morfologische als de syntactische, laten dus belangrijke lacunes. In wat volgt wordt geprobeerd om een aantal van die lacunes te verhelpen. Er zal betoogd worden dat de morfologische verklaring opwaardering verdient: in een groot aantal dialecten met voegwoordvervoeging lijken de vervoegingsdata wel degelijk te herleiden tot morfologische processen, meer bepaald tot een analogische veralgemening van in verbale enclise gevormde clusters of pronomina naar de voegwoordelijke enclise. Slechts in een klein deel van de dialecten waarin dat verschijnsel voorkomt, is ook ‘echte’ voegwoordvervoeging ontwikkeld, i.e. voegwoordvervoeging die niet teruggevoerd kan worden tot vormvariatie bij pronomina of in enclitische clusters.

Bij de argumentatie zal hoofdzakelijk een beroep worden gedaan op data uit de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND).⁽³⁾ Drie verschillende argumenten zullen aangewend worden (sectie 3.1 tot 3.3). Hoewel de SAND-data eigenlijk strikt synchroon zijn, kan uit de geografische spreiding van de diverse behandelde verschijnselen toch een betrouwbaar beeld gedistilleerd worden met betrekking tot de verschillende stappen die tot het ontstaan van voegwoordvervoeging hebben geleid (sectie 4). Uit het ontstaansscenario kan een en ander afgeleid worden met betrekking tot de systeemlinguïstische factoren die te maken hebben met voegwoordvervoeging.

3. Drie argumenten voor een opwaardering van morfologische verklaringen

3.1. De alomtegenwoordigheid van in enclise gevormde pronomina

Ter verklaring van voegwoordvervoeging, vooral dan van de oostelijke 2enk.-vervoeging op *-s(t)*, wordt in de taalkundige literatuur geregeld een beroep gedaan op morfologische variatie bij subjectspronomina. O.a. Tiersma (1985) en Van der Meer (1991) beschouwen *-ste* als een bijzondere pronominale vorm die alleen in enclise wordt gebruikt.⁽⁴⁾ Dat zulke ‘specifiek enclitische vormen’

⁽³⁾ Voor andere visies op dezelfde SAND-data, zie Van Craenenbroeck (2004) over vervoeging van *ja*, en Van Koppen (2005) over voegwoordvervoeging.

⁽⁴⁾ Let wel: dat hier een opwaardering van morfologische verklaringen voor voegwoordvervoeging beoogd wordt, impliceert niet dat de analyse van Tiersma (1985) en

bestaan, is geenszins controversieel; de dynamiek die zich afspeelt in enclitische clusters vormt één van de belangrijkste verklaringen voor de ruime vormvariatie die vastgesteld wordt bij de Nederlandse pronomina. Zo is het 2enk.-pronomen *je* “in enclise geboren” (Verdenius 1923). In sommige West-Vlaamse dialecten wordt *je* ook vandaag nog uitsluitend gebruikt na vervoegde werkwoorden en na voegwoorden (Devos 1986). In de dialecten zijn, behalve *je*, meer voorbeelden te vinden van (oorspronkelijk) specifiek enclitische pronomina, zoals 1mv. *me* (gevormd uit een flectie-*n* en *we*), dat voorkomt in het hele zuidwesten van het taalgebied, en dat, net als *je*, hier en daar ook in proclise gebruikt wordt. Er bestaan ook pronomina waarvoor het specifiek enclitische gebruik gehandhaafd is, zoals 2enk. *-(d)e*⁽⁵⁾ (hoofdzakelijk Brabants) en 3enk. *-tie* (in substandaard en verspreid over het hele taalgebied). Ook *-de* en *-tie* komen voor na voegwoorden. Voor meer voorbeelden en literatuurverwijzingen, zie SAND (hoofdstuk 2). Specifiek enclitische pronomina vertonen een onmiskenbare neiging om hun gebruiksomgeving uit te breiden, in eerste instantie van de verbale naar de voegwoordelijke enclise, en eventueel ook naar de proclise. Dat die uitbreiding eerst naar de voegwoordelijke enclise gebeurt, wijst op het belang van de positionele gelijkenissen tussen het werkwoord in eerste of tweede zinspositie enerzijds en het voegwoord anderzijds. Ook de mogelijkheid tot veralgemening naar de proclise is erg instructief: ze toont namelijk aan dat onder een ogenschijnlijke combinatie van een flectie-uitgang en een pronomen geen flectie-uitgang hoeft schuil te gaan. Zo is het pronomen *me* in een uiting als ‘*me gaan naar Brussel*’ niet samengesteld uit een flectie-*n* en *we*. Uit het voorkomen van een vorm *da-me* hoeft dan ook niet noodzakelijk besloten te worden dat het voegwoord *da* gevolgd wordt door een flectie-*n*.

Van der Meer (1991) zonder meer aangehangen wordt. Onder meer in De Haan (1997) en De Vogelaer (2005:28-30, 271-274) wordt betoogd dat de oostelijke voegwoorden op *-ste* wel degelijk rechtmatige voorbeelden van ‘echte’ voegwoordvervoeging zijn. In sectie 4 wordt getoond dat een morfologische en een syntactische visie op voegwoordvervoeging elkaar niet hoeven uit te sluiten.

⁽⁵⁾ Er is onenigheid over de analyse van *-(d)e*, b.v. in zinnen als ‘*gade mee?*’. Het element *-de* wordt door sommigen geanalyseerd als een combinatie van een flectie-uitgang en een pronomen *-e* (Schuurmans 1975:67; De Schutter 1997:37-38), door anderen in zijn geheel als een pronomen *-de* (De Schutter & Taeldeman 1986:122; Stroop 1987:127-131). Zie De Vogelaer (2005:116-117) voor een bespreking. In elk geval veronderstellen beide analyses wel degelijk het bestaan van een specifiek enclitische vorm, hetzij *-e*, hetzij *-de*.

Niet alleen het bestaan van specifiek enclitische pronomina vormt een aanwijzing voor de verklaring van voegwoordvervoeging, ook de gelijklopende geografische distributie van beide verschijnselen lijkt een verband aan te geven. Dat blijkt vooral in 3enk.m. (vgl. SAND-kaart 27 en kaart 43b) en 1mv. (zie SAND-kaart 29a): in beide gevallen is zowel voegwoordvervoeging als het bestaan van een specifiek enclitische vorm in hoofdzaak een zuidwestelijk gegeven, met attestaties in vrijwel alle Vlaamse dialecten, en in een behoorlijk aantal Brabantse, Zeeuwse en Hollandse dialecten. Dat geografische verband suggereert dat een groot aantal (potentiële) voorbeelden van voegwoordvervoeging beter geanalyseerd wordt als manifestaties van een specifiek enclitische vorm. In (3) worden alle vervoegde voegwoorden uit het SAND-materiaal opgesomd; alle vormen in vet lettertype zijn mogelijk samengesteld uit een stam *a* of *as* en een (specifiek) enclitisch pronomen. Men hoeft dus geen aanwezigheid van een flectie-uitgang te veronderstellen om hun verschijningsvorm te verklaren.⁽⁶⁾

- (3) *Overzicht van de (potentieel) vervoegde vormen van de voegwoorden ‘als’ en ‘wen’ in de Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten (hoofdstuk 1):*

1enk.: *an(e)k*

2enk.: ***ade, ate, aste***

3enk.m.: ***atie*** (elders: ***aten, ater***) (ook: *at Erik*)

1mv.: ***am-me(n)***, *anwe, azzewe* (elders: *azzeme, azzewij*),
wentver

2mv.: ***ade, ate, anjullie, wentir***

3mv.: *anze, azzeze, wentze* (ook: *at Erik en Jan, an Erik en Jan*)

⁽⁶⁾ Hiermee wordt niet geïmpliceerd dat achter de vormen in vet lettertype in geen geval vervoegde voegwoorden schuil kunnen gaan (cf. noot 3). Wel zal betoogd worden dat voegwoordvervoeging ontstaan is als gevolg van de veralgemening van de in verbale enclise gevormde vormen als 2enk. *-de, -te, -ste*, 3enk.m. *-tie*, etc. naar de voegwoordelijke enclise, gevolgd door een herinterpretatie van die vormen als combinatie van flectie-uitgang en pronomen.

In de niet-vetgedrukte vormen lijken wel degelijk duidelijk van elkaar te onderscheiden flectie-uitgangen en pronomina aanwezig. Zowel de keuze van de flectie-uitgang als die van het pronomen kan van overigens dialect tot dialect verschillen. In 3mv. is bijvoorbeeld sprake van drie verschillende uitgangen: *-n* (gebruikt in het noorden, noordoosten en zuidwesten van het taalgebied), *-e* (uit het centrum en het zuidoosten van het taalgebied) en *-nt* (uit Limburg). Belangrijk is in elk geval dat de uitgang die na het voegwoord wordt aangetroffen, in elk van de gevallen ook voorkomt in het verbale paradigma. Ook voor lexicaal materiaal komt voegwoordvervoeging voor (*at Erik* in 3enk.; *at/an Erik en Jan* in 3mv., afhankelijk van de flectie-uitgang die in het dialect in kwestie gebruikt wordt). In het vervolg van sectie 3 zal getoond worden dat ook sommige van die ogenschijnlijke combinaties van flectie-uitgang en pronomina mogelijk geanalyseerd moeten worden als specifiek enclitische vormen, zoals *-ewe*, *-eme* en *-nze* (3.2). De gevallen waar die analyse niet voorhanden is, zoals de voorbeelden van voegwoordvervoeging voor lexicaal materiaal, zullen verklaard worden als het gevolg van geografisch beperkte, jongere ontwikkelingen in de dialecten (3.3).

3.2. Vervoeging van *ja*?

Uit 3.1 bleek dat bepaalde mogelijk vervoegde vormen van voegwoorden geanalyseerd kunnen worden als combinaties van een voegwoordstam en een enclitisch pronomen. Een mogelijk bezwaar om vormen als 1mv. *azzewe*, *azzeme* en 3mv. *azzeze* en *anze* op een analoge manier te analyseren, is het feit dat ze duidelijk segmenteerbaar lijken in een flectie-uitgang enerzijds (*-e* of *-n*) en een pronomen anderzijds (*we/me* of *ze*), in tegenstelling tot, pakweg, 2enk. *-de* en 1mv. *me*. Dat bezwaar zou evenwel uit de wereld geholpen worden als er attestaties van 1mv. *-ewe*, *-eme* en 3mv. *-eze* en *-nze* gevonden werden in omgevingen waar de aanwezigheid van een flectie-uitgang uitgesloten is. Van de proclitische positie hoeft weinig heil verwacht te worden: aangezien elementen als *-eme* of *-eze* niet voldoen aan de fonotactische regels van het Nederlands, is het gebruik van die elementen in proclise onwaarschijnlijk. Uit het SAND-materiaal en de taalkundige literatuur zijn echter wel attestaties bekend van *-ewe*, *-eze* en *-nze* in een enclitische omgeving waar de aanwezigheid van vervoeging uitgesloten kan worden, nl. na de antwoordpartikels *ja* en *neen* (zie Paardekooper 1993 en De Vogelaer 2005: *passim* voor een bespreking van het verschijnsel in kwestie). In sommige dialecten komen ‘conversaties’ voor zoals (4).

(4) *Specifiek enclitische vormen na 'ja'*

- 1mv. A: Konden jullie nog mee met de bus?
 B: jaa-m (Vlaanderen; cf. SAND-kaart 65a)
 ja-d-euwe (Noord-Holland; Van Ginneken 1954:11)
- 3mv. A: Waren ze nog op tijd?
 B: jaa-ns (Vlaanderen; cf. SAND-kaart 66a)
 ja-d-eze (Noord-Holland; Van Ginneken 1954:11)

Vooraf de Noord-Hollandse attestaties zijn bijzonder instructief. In die Noord-Hollandse vormen verschijnt namelijk een intervocalische /d/ tussen *ja* en het enclitische pronomen. Een dergelijke intervocalische /d/ wordt, althans in de eerste of derde persoon meervoud, niet aangetroffen tussen werkwoordstammen en flectie-uitgangen (zie Van Haeringen 1951 voor discussie), wat aantoont dat de /e/ tussen *ja* en het pronomen *we* of *ze* (in *jadewe* en *jadeze*) geen flectie-uitgang is. Ook dan blijven er uiteenlopende analyses denkbaar van de data in (4). Het invoegen van een schijnbare flectie-*n* of *-e* voor het zwakke pronomen na *ja* kan het gevolg zijn van een analogische overzetting van de combinatie van uitgang en zwak pronomen zoals die na vervoegde werkwoorden verschijnt, i.e. van een enclitisch cluster. Maar het geheel van uitgang en pronomen zou ook een nieuwgevormd pronomen kunnen zijn, een zgn. 'fusievorm' (zie De Vogelaer 2005:58 voor aanvullend commentaar). De data in (4) vormen in elk geval een sterk argument om eventuele fonotactische bezwaren te laten varen tegen de analyse van sommige vervoegde voegwoorden als combinaties van een stam en een enclitisch cluster of zelfs een specifiek enclitisch pronomen. Concreet: alle combinaties van een flectie-uitgang en een zwak pronomen komen in aanmerking voor een analyse als specifiek enclitisch pronomen of cluster, zelfs al lijkt de combinatie nog duidelijk segmenteerbaar.

3.3. Discrepancies tussen zwakke pronomina, sterke pronomina en lexicaal elementen

Blijkens de gegevens uit 3.2 zijn veel meer schijnbaar vervoegde vormen vatbaar voor een morfologische verklaring dan traditioneel gedacht wordt. Het is evenwel duidelijk dat een aantal manifestaties van een flectie-uitgang na een voegwoord met zekerheid niet is toe te schrijven aan vormvariatie bij pronomina of in enclitische clusters, meer bepaald alle vervoegingsuitgangen die een sterk

pronomen of een lexicaal element voorafgaan. Een relevante observatie in dat opzicht is dat slechts een subset van de dialecten met voegwoordvervoeging een dergelijke combinatie toelaat van vervoegd voegwoord en sterk pronomen of lexicaal element. Met andere woorden: voegwoordvervoeging voor sterke pronominale subjecten is geografisch beperkt, net als voegwoordvervoeging voor lexicale subjecten. De geografische beperkingen op vervoeging voor lexicale subjecten blijken uit SAND-kaart 34a, waar 44 dialecten een vervoegings-*n* hechten aan een voegwoord gevolgd door een pronominaal subject, en slechts 21 aan een voegwoord gevolgd door een lexicaal subject. Die cijfers hebben vrijwel uitsluitend betrekking op Vlaanderen. Maar ook elders in het taalgebied treden er opvallende verschillen op in de distributie van voegwoordvervoeging in de SAND-data: alle dialecten ten noorden van de Maas hebben in principe eenheidsmeervoud, i.e. dezelfde flectie-uitgang in de eerste, de tweede en de derde persoon meervoud. Toch verschilt de frequentie waarmee voegwoordvervoeging voorkomt, cf. (5):

- (5) *SAND-dialecten met voegwoordvervoeging ten noorden van de Maas, in 1, 2, 3 mv.*

1 meervoud:	28 dialecten
2 meervoud:	2 dialecten
3 meervoud, pronominaal subject:	22 dialecten
3 meervoud, lexicaal subject:	3 dialecten

Het afwijkende gedrag van de tweede persoon meervoud wordt verklaard doordat er in de tweede persoon meervoud geen (apart) zwak pronomen beschikbaar is. De verschillen tussen zinnen met een pronominaal en een lexicaal subject zijn opnieuw duidelijk. In de literatuur zijn meer voorbeelden te vinden van niet-Vlaamse voegwoordvervoegingen voor lexicale NP's dan in het SAND-materiaal (b.v. in Van Haeringen 1939), wat er eventueel op zou kunnen wijzen dat de discrepantie tussen pronominale en lexicale subjecten een recent gegeven is. Zelfs uit ouder dialectmateriaal zoals de RND blijkt echter dat voegwoordvervoeging voor lexicale subjecten minder ruim verspreid is (cf. de kaarten in Vanacker 1949),⁽⁷⁾

⁽⁷⁾ Vanackers kaarten tonen aan dat het Vlaamse gebied met voegwoordvervoeging voor pronomina iets groter is dan het gebied met vervoeging voor lexicale subjecten. De frequentieverschillen tussen beide verschijnselen in de SAND wijzen echter niet alleen op verschillende verspreidingsgebieden, maar ook op verschillen in densiteit:

dus waarschijnlijk is het verschijnsel altijd zeldzamer geweest dan voegwoordvervoeging voor pronomina. Bovendien is vervoeging voor lexicale subjecten ook relatief zeldzaam in dialecten die het verschijnsel wel degelijk kennen. Zo tonen Hoekstra & Smits (1997:20-21) met corpusdata dat voegwoordvervoeging voor lexicale subjecten in het West-Fries een stuk minder frequent voorkomt dan vervoeging voor dof *ze* (resp. 40% en 76% van de gevallen).

4. Een geïntegreerde benadering: van morfologie naar syntaxis

In sectie 3 werd de hypothese uitgediept dat voegwoordvervoeging tot op grote hoogte toegeschreven moet worden aan de veralgemening van in verbale enclise gevormde clusters of pronomina. In de taalkundige literatuur wordt het bestaan van een aantal specifiek enclitische pronomina zowat unaniem erkend (vooral 2enk. *je*, 1mv. *me*, in mindere mate 3enk.m. *-tie*). In 3.2 is aangetoond dat veel meer elementen vatbaar zijn voor een interpretatie als specifiek enclitische vorm, hetzij als cluster, hetzij als pronomina: er is evidentie te vinden om ook elementen als 1mv. *-ewe*, *-eme* en 3mv. *-nze* en *-eze* als een eenheid te analyseren, waarin een flectie-uitgang en een ‘oud’ pronomina versmolten zijn. Op die manier lijkt het soms alsof na een voegwoord een flectie-uitgang verschijnt, maar die flectie-uitgang is eigenlijk gewoon een deel van een enclitisch cluster of pronomina. Niet alle attestaties van voegwoordvervoeging bleken echter vatbaar voor die morfologische verklaring: in een (relatief) zeldzaam aantal dialecten manifesteert het verschijnsel zich ook voor sterke pronomina en lexicale subjecten, en moet voegwoordvervoeging duidelijk als een syntactisch verschijnsel worden beschouwd.

Het is mogelijk om de morfologische en de syntactische verklaring met elkaar te verzoenen, door *ze* in de tijd na elkaar te plaatsen. De situatie waarin voegwoordvervoeging uitsluitend toe te schrijven is aan pronominale vormvariatie is in het huidige dialectlandschap ruimer verspreid dan syntactische voegwoordvervoeging, wat een indicatie kan zijn dat het een vroeger stadium in de ontwikkeling betreft. In (6) wordt een concreet scenario uitgewerkt voor de derde persoon meervoud in de Vlaamse dialecten.

binnen het gebied met voegwoordvervoeging voor pronomina én lexicale subjecten, komt het eerste verschijnsel frequenter voor dan het tweede. Aangezien Vanacker werkt met vlakkenkaarten, worden dergelijke verschillen in densiteit volledig onzichtbaar.

(6) *Ontstaan van voegwoordvervoeging: een hypothese (casus: Vlaanderen)*

STAP 1:	STAP 2:	STAP 3:	
versmelting uitgang en zwak pronomen tot enclitisch cluster of fusiepronomen	voegwoordvervoeging als vormvariatie bij pronomina of in clusters	voegwoordvervoeging wordt productief syntactisch verschijnsel	
	analogische veralgemeening naar overige enclitische posities	analogische veralgemeening naar niet-enclitische subjecten	
<hr/>			
gaa-n ze > da ze	gaa-n-ze > da ze	gaa-n-ze > da-n-ze	gaa-n-ze > da-n-ze
		(vs. dat dieven)	da-n dieven
ja ze	ja ze	jaa-n-z(e)	jaa-n-z(e)

Fusie van de flectie-uitgang *-n* en het pronomen *ze* levert een enclitisch cluster of een fusievorm *-n-ze* op, die veralgemeend wordt naar andere syntactische omgevingen, in de eerste plaats naar omgevingen die positionele gelijkenissen vertonen met de verbale enclise, zoals de enclitische positie na voegwoorden en in sommige dialecten ook na *ja*. In dat stadium is de /n/ eigenlijk geen functionele flectie-*n*. In het volgende stadium verandert dat. In een subset van de dialecten waarin 'stap 2' is doorgevoerd, wordt het gebruik van de /n/ opnieuw uitgebreid, dit keer naar omgevingen waar van enclise geen sprake is, i.e. tussen voegwoorden en sterke pronomina of lexicaal elementen.

De belangrijkste argumenten om tot (6) te komen zijn de alomtegenwoordigheid van specifiek enclitische vormen en het afwijkende gedrag van verondersteld vervoegde voegwoorden wanneer ze gevolgd worden door een sterk pronomen of een lexicaal element, allebei fenomenen die vrij algemeen zijn in het taalgebied. Dat geeft aan dat de ontwikkeling in (6) veralgemeend kan worden naar de rest van het taalgebied. Slechts in een beperkt aantal dialecten met voegwoordvervoeging, namelijk die met vervoeging voor lexicaal en sterke pronominaal subjecten, is er sprake van voegwoordvervoeging als productief syntactisch verschijnsel; 'stap 3' in het schema is bijgevolg een ontwikkeling met een geografisch beperkte reikwijdte (cf. de data in (5)). In dat

opzicht is het verrassend dat (syntactische) voegwoordvervoeging toch nog een ruime, zij het fragmentaire⁽⁸⁾ verspreiding kent: zeker alle dialecten met 2enk.-flectie op *-s(t)* hebben duidelijk voegwoordvervoeging (cf. SAND-kaart 25a), en ook in de eerste en de derde persoon meervoud komt het verschijnsel voor in uiteenliggende gebieden als Vlaanderen, Holland en het oosten van Gelderland en Overijssel (zie, vooral, SAND-kaart 31a en 33b). De in sectie 3.3 vermelde SAND-cijfers geven aan dat het aantal dialecten dat stap 3 heeft doorgemaakt moeilijk in te schatten is: in Vlaanderen heeft een kleine 50% van de dialecten waarin stap 2 geattesteerd is in de derde persoon meervoud, ook stap 3 doorgevoerd (21 van de 44); ten noorden van de Maas ligt dat cijfer op het eerste gezicht lager (3 dialecten op 22, of minder dan 15%; cf. (5)).

5. Tot slot: voegwoordvervoeging en universele wetmatigheden?

Belangrijker dan de vraag naar de precieze status van de afzonderlijke dialecten is de vraag naar de mogelijke omgevingsfactoren die het ontstaan van voegwoordvervoeging in de hand hebben gewerkt. Allerlei woordvolgordeverschijnselen (cf. Van Haeringen 1958) en andere syntactische noties zoals ‘I-naar-C-verplaatsing’ (Hoekstra & Marác 1989) spelen in het schema in (6) geen rol, zij het dan dat de positionele gelijkenissen tussen de verbale enclise en de enclise na het voegwoord een noodzakelijke voorwaarde zijn om het proces in gang te zetten. Die positionele gelijkenissen zijn algemeen in het taalgebied, en verklaren dus niet de verschillen die in het taalgebied optreden (cf. de kaart, supra). De belangrijkste stappen in het ontstaansscenario zijn veeleer morfologisch van aard: de fusie tussen flectie-uitgang en zwak pronomen in stap 1, de veralgemening van die vorm in stap 2, en verdere veralgemening tot syntactische voegwoordvervoeging in stap 3. Zeker twee van die stappen kunnen beschouwd worden als het resultaat van een streven naar economie. De fusie tussen flectie-uitgang en zwak pronomen (stap 1) ligt voor de hand omdat flectie-uitgang en dof pronomen

⁽⁸⁾ Dat kan met het beschikbare materiaal ook niet voor elk dialect uitgemaakt worden. Bovendien is de vraag behoorlijk complex: verschillende grammaticale personen in één dialect kunnen zich mogelijk in een ander stadium bevinden, er kan variatie optreden tussen de verschillende sprekers van een dialect, en de West-Friese data van Hoekstra & Smits (1997:20.21) suggereren zelfs dat ook één welbepaalde spreker het verschijnsel niet noodzakelijk consequent toepast.

functioneel equivalent zijn: beide staan namelijk in voor een onbeklemtoonde referentie naar het subject van de zin (cf., o.a., Ariel 2000), wat, zeker wanneer beide elementen naast elkaar staan, een wat redundante situatie lijkt. De veralgemening van een in verbale enclise gevormd cluster of pronomina naar andere syntactische omgevingen (stap 2) resulteert in principe in een vereenvoudiging: het aantal verschijningsvormen van een pronomina of cluster wordt gereduceerd. Die morfologische invalshoek laat wel ruimte voor geografische verschillen in de spreiding van voegwoordvervoeging: er zijn namelijk regionale verschillen in de mate waarin zwakke pronomina neigen tot fusie met flectie-uitgangen in de verbale enclise. De morfologische processen die voegwoordvervoeging hebben veroorzaakt, kunnen trouwens evengoed universeel zijn als de syntactische factoren die eerder in dit artikel besproken werden. In elk geval is het voorkomen van meer dan één categorie niet-sterke persoonsmarkeerders in één taal, zoals flectie-uitgangen en zwakke pronomina in het Nederlands, typologisch zeldzaam (Siewierska 1999:238).

Stap 3 is moeilijker te verklaren (maar zie De Vogelaer 2005:279-281). De vraag waarom sommige dialecten de situatie na stap 2 gehandhaafd hebben en andere niet, blijft hier noodgedwongen onbeantwoord. In elk geval vormt de geografisch beperkte reikwijdte van dat deel van het ontwikkelingsscenario in (6) een argument om voegwoordvervoeging daar te plaatsen waar ook Ton Goeman dat deed in 1980: in de periferie van de grammatica.

Bibliografie

ARIEL, MIRA

2000, The development of person agreement markers: from pronouns to higher accessibility markers. In: Barlow, Michael & Suzanne Kemmer (red.). *Usage-based Models of Language*. Stanford: CSLI Publications, p.197–260.

BECKERING VINCKERS, J.

1872, Fonetische voorbarigheid, een middel ter verklaring van smijns. In: *Taal- en Letterbode* 3, p. 165-171.

CORBETT, GREVILLE G.

1991, *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.

2000, *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.

DE HAAN, GERMEN J.

1997, Voegwoordcongruentie in het Fries. In: Hoekstra, Eric & Caroline Smits (red.).

Vervoegde voegwoorden. Amsterdam: P.J. Meertensinstituut, p. 50-67.

DE SCHUTTER, GEORGES

1994, Voegwoordflectie en pronominale clitisering waarin Vlaams en Brabants bijna elkaars tegengestelden zijn. In: *Taal & Tongval* 46, p. 108-131.

1997, Incorporatie-in-C in de Vlaamse en Brabantse dialecten. In: Hoekstra, Eric & Caroline Smits (red.). *Vervoegde voegwoorden*. Amsterdam: P.J. Meertensinstituut, p. 31-49.

DE SCHUTTER, GEORGES & JOHAN TAEDEMAN

1986, Assimilatie van stem in de zuidelijke Nederlandse dialecten. In: Magda Devos & Johan Taeldeman (red.). *Vruchten van zijn akker: Opstellen van (oud)medewerkers en oud-studenten voor Prof. V.F. Vanacker*. Gent: Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialectologie, p. 91-133.

DE VISSER, MICHIEL & TON GOEMAN

1979, Voegwoord, relatief partikel en persoonsvorm in een dialect. In: *Taal & Tongval* 31, p. 222-241.

DE VOGELAER, GUNTHER

2005, *Subjectmarkering in de Nederlandse en Friese dialecten*. Proefschrift Universiteit Gent.

DEVOS, MAGDA

1986, Het persoonlijk voornaamwoord 2e pers. enk. in het Westvlaams: geografie en historiek. In: Magda Devos & Johan Taeldeman (red.). *Vruchten van zijn akker: Opstellen van (oud-) medewerkers en oudstudenten voor Prof. dr. V.F. Vanacker*. Gent: Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialectologie, p. 167-191.

GOEMAN, TON

1980, COMP-agreement? In: W. Zonneveld & F. Weerman (red.). *Linguistics in the Netherlands 1979*. Dordrecht: Foris, p.291-306.

1997a, De zeldzaamheid van Comp-agreement in taaltypologisch en historisch opzicht: Voorkomen buiten de Germania en datering van voegwoordcongruentie-vormen in het Nederlands. In: Hoekstra, Eric & Caroline Smits (red.). *Vervoegde voegwoorden*. Amsterdam: P.J. Meertensinstituut, p. 87-111.

1997b, Historiografie van het onderzoek naar voegwoordvervoeging: een bibliografisch overzicht (1821-1996). In: Hoekstra, Eric & Caroline Smits (red.). *Vervoegde voegwoorden*. Amsterdam: P.J. Meertensinstituut, p. 112-145.

2000, Structurele aspecten van de morfologie van voegwoorden: mogelijkheden en beperkingen, morfologisch gewicht en MCGG. In: De Tier, Véronique, Magda Devos & Jacques Van Keymeulen (red.). *Nochtans was scherp van zin: huldealbum Hugo Ryckeboer*. Gent: Vakgroep Nederlandse Taalkunde van de Universiteit Gent, p. 269-294.

HAEGEMAN, LILIANE

1992, *Theory and description in generative syntax: A case study in West Flemish*. Cambridge: Cambridge University Press.

HOEKSTRA, JARICH

1997, Pro-drop, clitisering en voegwoordcongruentie in het Westgermaans. In: Hoekstra, Eric & Caroline Smits (red.). *Vervoegde voegwoorden*. Amsterdam: P.J. Meertensinstituut, p.68-86.

HOEKSTRA, JARICH & LACI MARÁCZ

1989, Some implications of I-to-C-movement in Frisian. In: Bennis, Hans & Ans van Kemenade (red.). *Linguistics in the Netherlands 1989*. Dordrecht: Foris, p. 81-90.

HOEKSTRA, ERIC & CAROLINE SMITS

1997, Vervoegde voegwoorden in de Nederlandse dialecten: een aantal generalisaties. In: Hoekstra, Eric & Caroline Smits (red.). *Vervoegde voegwoorden*. Amsterdam: P.J. Meertensinstituut, p.6-30.

PAARDEKOOPER, PIET C.

1993, Jaak/Neenik enz. In: *Tabu* 23 (3), p. 143-170.

SAND = BARBIERS, SJEF, HANS BENNIS, GUNTHER DE VOGELAER, MAGDA DEVOS & MARGREET VAN DER HAM

2005, *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten. Deel 1: Pronomina, Congruentie en Vooropplaatsing*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

SCHUURMANS, N.J.

1975, *Verbindingen met specifiek enclitische pronomina in het Westbrabants. Themanummer van de Mededelingen van de Nijmeegse centrale voor dialect- en naamkunde*. Nijmegen: Nijmeegse centrale voor dialect- en naamkunde.

SIEWIERSKA, ANNA

1999, From anaphoric pronoun to grammatical agreement marker: why objects don't make it. In: *Folia Linguistica* 33, p. 225-251.

2004, *Person*. Cambridge: Cambridge University Press.

STROOP, JAN

1987, Enclitische verschijnselen in het Westbrabants. In: *Taal & Tongval* 39, p. 121-140.

- TIERSMA, PIETER M.
1985, *Frisian Reference Grammar*. Dordrecht: Foris.
- VANACKER, V.F.
1949, Over enkele meervoudsvormen van voegwoorden. In: *Taal & Tongval* 1, p. 32-45, 77-93, 108-112.
- VAN CRAENENBROECK, JEROEN
2004, *Ellipsis in Dutch dialects* (dissertation Leiden University). Utrecht: LOT.
- VAN DER MEER, G.
1991, The 'conjugation' of subclause introducers: Frisian -st. In: *North Western European Language Evolution* (NOWELE) 17, p. 63-84.
- VAN GINNEKEN, J.
1954, *Drie Waterlandse dialecten. Dl. I: Grammatica, phonologie, klankleer*. bez. door A. Weynen. Alphen a/d Rijn: Samson.
- VAN HAERINGEN, C.B.
1939, Congruerende voegwoorden. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 58, p. 161-176.
1951, Merkwaardige vormen van de werkwoorden doen, gaan, slaan, staan en zien. In: *Driemaandelijke Bladen* NS 3, p. 89-95.
1958, Vervoegde voegwoorden in het Oosten. In: *Driemaandelijke bladen* NS 10, p. 115-124.
- VAN HELTEN, W.L.
1882, Bijdragen tot de Dietsche grammatica II. Een tweede persoon enkelv. op -TST(E) of -TS. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 2, p. 49-51.
- VAN HELTEN, W.L.
1887, *Middelnederlandsche spraakkunst*. Groningen: Wolters.
- VAN KOPPEN, MARJO
2005, *One Probe - Two Goals: Aspects of agreement in Dutch dialects* (dissertation Leiden University). Utrecht: LOT.
- VAN MARLE, JAAP
2000, Voegwoordcongruentie of enclitische vormvariatie? De informele registers van de standaardtaal als lakmoesproef. In: Gillis, Steven, Jan Nuyts & Johan Taeldeman. *Met taal om de tuin geleid*. Wilrijk: Universitaire Instelling Antwerpen. p. 425-435.
- VERDENIUS, A.A.
1923, De ontwikkelingsgang der Hollandse voornaamwoorden *je* en *jij*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 43, p. 109-116.